

ธรรมวัตนกกตา

ของพระอมราภีรักชิต (เกิด)

วัดขรมนิवास

พิมพ์ในการกุศล

จารศพ หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ ท.จ.

ในพระเจ้าน้องยาเธอ

กรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร

ครบสัตตมวาร

294.304

พว 155 พ. นวนท ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หอสมุดแห่งชาติสาขานคร

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก

จันทบุรี

ธรรมวาทนกกถา

ของพระอมราภิกขิต (เกิด)

วัดขรรคนิवास

พิมพ์ในการกุศล

จารศพ หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ ท.จ.

ในพระเจ้าน้องยาเธอ

กรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร

ครบสัตตมวาร

ณ วันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

กระทรวงศึกษาธิการ
 กรมการศึกษานอกโรงเรียน
 (เดิม) วิทยาลัยการเกษตรและสหกรณ์
 กรุงเทพมหานคร

ศาสตราจารย์พิเศษ
 ดร. ศาสตราจารย์พิเศษ ดร. อภัยภูเบศร อดุลยจินต
 อธิการบดี
 วิทยาลัยการเกษตรและสหกรณ์
 กรุงเทพมหานคร
 ๑๐๑๑ ถนนพหลโยธิน ๑๑ กรุงเทพฯ

เลขห้อง จป.

เลขหมู่ 294.304
 W415 คพ

เลขทะเบียน 4. ๓๐ ๕. ๗๒๓๑

คำอธิบาย

หนังสือเรื่องธรรมรัตนกถาน พระอมราภิรักขิต
(เกิด) วัชรบรมนิวาส แต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระเถระ
แต่ก่อนทั้งฝ่ายธรรมยุติกะนิกายและฝ่ายมหานิกาย นับ
ถือกันว่าเป็นหนังสือแต่งแสดงธรรมปริยายดีอย่างเอก
เรื่องหนึ่ง กล่าวกันว่าถึงไม่มีผู้ใดกล้าแต่งสู้ในสมัย
นั้น หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ได้หนังสือ
ธรรมรัตนกถานฉบับซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงคิดไว้มาแต่วัชรบรมนิวาส
มีโคลงพระนิพนธ์ทรงสรรเสริญไว้ดังนี้

๑ ปราชญ์หนึ่งท่านกล่าวแจ้ง มรรคา

เรียงเรื่องคำพรรณา

ทั้งนี้

นามตั้งพระอมรา

ภิรัก ขิตแซ

ธรรมะภักถ์

เข้คแจ้งแสดงไข ฯ

ธรรมรัตนกถา

ของพระอมราภिरักขิต (เกิด) วัฑฒมนิवास

นมตถุ สุกตสุต

ขอความเจริญจงมีแก่ท่านผู้อ่านผู้สหาย

ถามว่าธรรม ๆ นั้นอะไรเป็นธรรม สิ่งที่ดีก็กล่าว
ว่าธรรม สิ่งที่ไม่ดีก็กล่าวว่าเป็นธรรม สิ่งที่ไม่ดีที่ไม่ชั่วก็
กล่าวว่าเป็นธรรม ดังบาลีว่า กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา
อพยากตา ธมฺมา ฉนฺ ออะไรเป็นธรรมในธรรมรัตน

แม้ว่าความดีจริงเป็นธรรมในธรรมรัตน ความดีแต่
ไม่จริงไม่เป็นธรรม ความจริงแต่ไม่ดีก็ไม่เป็นธรรม
ความไม่ดีไม่จริงก็ไม่เป็นธรรม ความเห็นว่าผลแห่ง
บุญแลบาปไม่มี และอิธโลกปรโลกไม่มี ดังนั้นเป็นต้น
ไป ชื่อว่าความไม่ดีไม่จริง ความเห็นว่าอาทิตยเป็น
ของสองโลกให้สว่าง คินน้ำลมไฟเป็นที่อาศัยของสัตว์
แล้วแลกราบไหว้บูชาของเหล่านั้น อย่างนี้ชื่อว่าความ

จริงแต่ว่าไม่ดี ประนิบัติของบุคคลบางจำพวกดังนี้ เมื่อ
 เวลาโรคโทสเกิดขึ้นในจิตต์ เห็นว่าโรคโทสเป็นของ
 ไม่ดี แล้วหันหน้าสู่ด้วยอุบายดังนี้ ว่าพระเป็นเจ้าผู้
 สร้างโลกอยู่ในที่ทั้งปวง รู้เห็นอยู่ในกาลทั้งปวง ท่าน
 เห็นเวลาอันน่าโรคโทส ไม่ข่มขี้เสีย ท่านจะจดบาปซึ่ง
 เราไว้ แล้วแลเปรียบโทษในภายหลัง ใช้อุบายดังนี้แล้ว
 แลข่มโรคโทสเสีย อย่างนี้ชื่อว่าความดีแต่ไม่จริง
 เพราะหันหน้าสู่ข่มโรคโทส ซึ่งเป็นกิเลสเป็นความดี
 แต่พระเป็นเจ้าเช่นนั้นไม่มีจริง ความไม่โลภ ไม่โกรธ
 ไม่หลง ที่บุคคลทำให้มีให้เป็นขึ้นด้วยอุบายที่จริงแท้
 ใช้ความไม่โลภไม่โกรธไม่หลง ที่มีในเวลานอนหลับ
 เป็นต้นนั้นก็ดี ถ้าความเป็นอย่างที่ไม่โลภ ไม่โกรธ
 ไม่หลง เพราะไม่มีสังขารเป็นเหตุตั้งก็ดี ชื่อว่าความดี
 จริง ถ้ามว่าความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ที่บุคคล
 ทำให้มีให้เป็นขึ้น ด้วยอุบายที่จริงแท้ ชื่อว่าความดี
 จริงนั้นอย่างไร แก้วาเหมือนอย่างบุคคลคิดเห็นว่าว่าง

๒๑ ๒๑
 กาย ที่มีวิญญานครองแลรู้สุขทุกข์ ชื่อว่าสัตว์นั้น จะ
 เป็นมมณยก็ตาม วิจารณ์ก็ตาม ย่อมเกลียดทุกข์ รัก
 สุขทั่วทุกตัวตน แลไม่เบียดเบียนสัตว์อื่นให้ได้ความ
 ทุกข์ด้วยกายแลวาจาตน คิดความสุขให้แก่สัตว์อื่น
 ชุ่มความโลภ ความโกรธ เสียด้วยอภัยดังนี้ ด้วย
 เห็นว่าการประพฤตินั้น เป็นความดีจะให้ ไ้สุขข้างหน้า
 ชื่อว่าความดีจริง อนึ่งรำพึงถึงความตายให้ ไ้ความ
 สลดใจก็ดี ถ้ารำพึงถึงว่ากองกายนี้ เต็มด้วยเครื่อง
 โสโครก มีผมขนเล็บฟันเป็นต้น มีปฏิภูลสัญญา
 บังเกิดขึ้น รังยเสียซึ่งความกำหนด ความโกรธ ความ
 หลงได้ ก็ดี ถ้าเห็นลเอียดลงไปว่า สรรพสิ่งทั้งปวง
 ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ใช้ตนด้วยเหตุนี้ ๆ แล้วแลไม่มี
 ความโกรธ ความโลภ ความหลง ด้วยเห็นว่าปฏิบัติ
 อย่างนี้จะให้ตนไ้สุขกายหน้าแลพ้นทุกข์ทั้งปวงดังนี้ก็
 นแลชื่อว่าความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง มีขึ้นเป็น
 ขนด้วยอภัยแท้ ทจริงชื่อว่าความดีจริง ทานคือจาค

เจตนาที่ดี คือคือทจจริตวิริต ภาวคือความที่ยังกุศล
ให้มิให้เป็นชกต เป็นความที่จริงตงนกต ภาวะเบียบ
ถ้อยคำที่ประกาศความที่จริงน้นกต ชื่อว่าธรรม

ถามว่า ธรรม ๆ แปลว่าอะไร

แก้ว่าธรรมแปลว่าของทรงไว้ ซึ่งสัตว์ที่ทรงไว้ซึ่งตน
อย่างหนึ่งว่าของบุคคลพึงทรงไว้ ความไม่โลภ ไม่โกรธ
ไม่หลง ที่บังเกิดขึ้นด้วยอธิบายที่จริงที่แท้คงกล่าวมาแล้ว
นั้น บุคคลผู้ใดทำให้มิให้เป็นชกตในตน ผู้นั้นชื่อว่าธรรม
ธารีผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม ธรรมนั้นและย่อมจะทรงผู้นั้นไว้
คือมิให้ตกไปใน ที่ กอปรด้วย ความทุกข์ มี นรก เป็นต้น
เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงภาสิตไว้ว่า ธมฺโม
หเว รกฺขติ ธมฺมจารี ธมฺโม สฺสิจฺฉนฺโณ สุขมาวหาติ
เอตานิสังสํ ธมฺเม สฺสิจฺฉนฺเ น ทคฺคตํ คจฺฉติ ธมฺมจารี
ความว่าธรรมนั้นเทียวใช้อันย่อมรักษาไว้ คือว่าทรง
ไว้ซึ่ง บุคคล ผู้ ประพฤติซึ่งธรรม ธรรมอันบุคคล
ประพฤติกแล้วย่อมนำมาซึ่งสุข อันนั้นเป็นอานิสงส์

ในธรรมอันบุคคลประพฤติกิเลสแล้ว คือผู้ประพฤติกิเลส
 ธรรมย่อมไม่ไปยังทุกคติ ซึ่งแปลว่าของอันบุคคล
 จะพึงทรงไว้นั้น ได้ในปริยัติธรรมอันประกาศซึ่งความ
 ที่จริงนั้น เพราะปริยัติสัทธรรมเป็นระเบียบขบถ อัน
 บุคคลจะพึงเล่าท่องจำทรงไว้ อนึ่งปริยัติสัทธรรม
 แปลว่าทรงไว้ ซึ่งตนด้วยก็ได้ เพราะว่าพระปริยัติสัท-
 ธรรมผู้ใดทรงท่านไว้ ด้วยหวังปฏิบัติตาม ท่านย่อม
 ทรงผู้นั้นไว้ด้วย ให้ได้ความเจริญด้วยพาหุสัท
 แล้วแลพ้นจากที่กอบด้วยทุกข์มีอธิบายเป็นต้น ได้ความ
 ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ซึ่งเป็นความที่จริงนั้น ที่
 ยั่งยืนก็มี ที่ไม่ยั่งยืนก็มี ที่ไม่ยั่งยืนนั้นคือเกิดขึ้น
 แล้วดับไป มีความโลภ ความโกรธ ความหลง เกิดขึ้น
 ได้อีก ได้แก่โลกียะกุศลธรรมซึ่งเป็นไปในภูมิ ๓ คือ
 กามาวจร ๑ รูปาวจร ๑ อรูปาวจร ๑ ระเบียบถ้อยคำอัน
 ประกาศซึ่งปฏิบัติสัทธรรม แลปฏิเวธสัทธรรม ชื่อว่า
 เป็นปริยัติสัทธรรมนั้น ๆ จัดโดยบุคคลกล่าวเป็น ๔ คือ

พุทธภาษิต สำนกภาษิต อธิภาษิต เทวตภาษิต ธรรมที่
 พระพุทธเจ้า ทรงภาษิตแสดงไว้ ชื่อว่าพุทธภาษิต ได้
 แก่นีย สุตนต์ อภิธรรม ธรรมนั้นสำกนัยเนื่องใน
 ปริยัติ ๔ ภาษิตแสดงไว้ มีอนึ่งคณะสูตรเป็นต้น ชื่อ
 ว่าสำกภาษิต ธรรมอันญาณีปริพพาชกภายนอก
 ซึ่งรู้ภูมิแห่งธรรมภาษิตแสดงไว้แล้ว ดังปริพพาชก
 วรรคเป็นต้น ชื่ออธิภาษิต ธรรมที่เทพยดามารพรหม
 ภาษิตแสดงไว้แล้ว ชื่อว่าเทวตภาษิต ได้แก่วรรณ
 แห่งคำในเทวตาสังยุตเป็นต้น ที่เป็นคำอื่นเทวตาทเว
 ยตรแลมารพรหมกล่าว ปริยัติสัทธรรมซึ่งจัดโดยภาษิต
 ทั้ง ๔ นั้น มีองค์อวระยะวะ เป็นที่กำหนด ๘ คือ สุตต ๑
 เคยบ ๑ เวชยาภรณ์ ๑ คาถา ๑ อุทาน ๑ อิติวุตตก ๑
 ชาตก ๑ อพมตธรรม ๑ เวทลล ๑ ระเบียบคำที่แสดง
 เนื้อความใดเรื่อง ๑ ควรชักเอามาสาธกได้แต่บาลี
 ประเทศนั้น ๆ ดังนี้ ชื่อว่าสุตต เหมือนอย่างคำที่เป็น
 อุเทศวารคังนี้ว่า ปณฺณิมนฺนิ ภิกฺขเว พฺลานิ กตมานิ ปณฺณ

เป็นต้นดังนี้ ชื่อว่าเป็นสัจต ก็ระเบียบคำที่เป็นอุณณิย
 บทบ้าง คาถาบ้างปนกันอยู่ ทั้งอวัคคสูตร เป็นต้น ชื่อ
 ว่าโคย ระเบียบคำที่เป็นอุณณิยบทล้วนไม่มีคาถาปน
 ทั้งอัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นต้น ชื่อว่าไวยากรณ์
 ระเบียบคำที่ท่านประพันธ์ผูกเป็นคาถาล้วน ไม่มีอุณณิย
 บทปนทั้งกามสูตร เป็นต้น ชื่อว่าคาถา ระเบียบคำที่
 พระผู้มีพระภาคอาศรัยโสมนัสญาณเปล่งออก ชื่อว่า
 อิทาน ทั้งคำว่า ยทา หเว ปาตุภวนฺติ อมฺมา เป็นต้น
 อิทานนี้เป็นคาถาก็มี เป็นอุณณิยบทก็มี ระเบียบ
 คำที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นอุเทศวารขึ้นก่อน แล้วแสดง
 อุเทศวารนั้น ๆ แล้วจึงกล่าวนิคมภายหลังอีก ชื่อว่า
 อิติวตฺตก เหมือนคำว่า อีมา ฉ ฐาตุโยติ ภิกฺขเว มยา
 อมฺโม เทสิโต อนิคุคฺหิโต ฯลฯ วิญญูหิโต อิติ ยนฺตํ
 วุตฺตํ อิทเมตํ ปฏิจฺจุ วุตฺตํ ระเบียบคำที่พระพุทธเจ้าตรัส
 แสดงบรรพจาริตที่กอบด้วยคำว่า ภูตปุพฺพ ภิกฺขเว ดังนี้
 ชื่อว่าชาตก ทั้งที่สมาวชาตก เป็นต้น ระเบียบคำที่กอบ

ด้วยอหิริยอพัทฺตธรรม ทั้งคำว่า จตุตาโรเม ภิกฺขเว
 อหิริยา อพัทฺตมฺมา เป็นต้น ชื่อว่าอพัทฺตธรรม
 ระเบียบคำที่ผู้ถามได้ความรู้แจ้งแลความยินดีถามต่อ ๆ
 ขึ้นไป ชื่อว่าเวทลล ทั้งจุฬเวทลลสูตร เป็นต้น ๘ นั้น
 ชื่อว่า เป็นองค์แห่งปริยัติสัทธรรม

ปริยัติสัทธรรมนี้ เมื่อพระสังคติกจารย์ยังไม่ได้
 ทำสังคายนา แลจะทำสังคายนานั้น ท่านเรียกว่า
 ธรรมวินัย ๒ ชื่อดังนี้ ระเบียบคำซึ่งประกาศข้อปฏิบัติใน
 กายวาจา ที่พระพุทธเจ้าแต่งตั้งไว้เป็นพทธอาณานา เป็น
 อาณาเทศนาชื่อว่าวินัย ระเบียบคำซึ่งประกาศข้อปฏิบัติ
 ที่ขึ้นไปในกายวาจาใจ ที่พระพุทธเจ้ามิได้แต่งตั้งเป็น
 อาณานา เป็นแต่ทรงแสดงด้วยโวหารเทศนาบ้าง ปรมัตถ
 เทศนาบ้าง ชื่อว่าธรรม อนึ่งในเวลาเมื่อทำสังคายนา
 นั้น ส่วนวินัยท่านเรียกว่าอุกฺโขวินัย แปลว่าวินัย
 โดยส่วน ๒ คือภิกฺขุวินัย ภิกฺขุณีวินัย ส่วนธรรมนั้น
 ท่านเรียกว่าขุญฺญิกาย แปลว่านิกาย ๕ คือ ทิณฺณิกาย

มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคตตระนิกาย ขุททก
 นิกาย อนึ่งปริยัติธรรมนี้ ตั้งแต่ทำสังคายนาแล้ว
 มาท่านเรียกว่า เติบิฏก พุทธวจน เป็นโวหารปรากฏ
 อยู่ในคัมภีร์อรรถกถา เติบิฏก พุทธวจน แปลว่าคำ
 แห่งพระพุทธเจ้าคือหมวดแห่งปิฎก ๓ ท่านจัดเอาอุกโต
 วินัยเป็นวินัยปิฎก จัตตนิกาย ๕ เป็น ๒ ปิฎก ส่วน
 ระเบียบคำซึ่งประกาศธรรมที่สุขุมละเอียดบ้าง ที่ไม่
 สุขุมละเอียดบ้าง ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง เป็นโคย
 บ้าง เป็นไวยากรณ์บ้าง เป็นคาถาบ้าง เป็นอุทาน
 บ้าง เป็นอิติวุตตกบ้าง เป็นชาตกบ้าง เป็นอัปภุตธรรม
 บ้าง เป็นเวทลลบ้าง แลพระสังคติกถาจารย์เจ้า ท่านจัด
 ไว้เป็นระเบียบ คำมีนิตานบ้าง ไม่มีนิตานบ้าง ประคั
 ้วยองค์คือสุตตมากบ้างน้อยบ้าง ดังนี้ ชื่อว่าสุตตันต
 ปิฎก ท่านจัดระเบียบคำที่ประกาศธรรมสุขุมละเอียดไม่มี
 นิตานแลประคั้วยองค์ ๒ คือสุตตแลไวยากรณ์ดังนี้
 ชื่อว่าอภิธรรมปิฎก เพราะเหตุดังนี้ พระอรรถ

กถาจารย์เจ้า ท่านจะพระปริยัติสัทธรรมท่านจึงกล่าว
ว่า บัญญัติตยสกุคหิต สัพพ พุทธวจน ปริยัติสัท
ธมฺโม นาม แปลว่าคำแห่งพระพุทธเจ้าที่ท่านสงเคราะห์
ด้วยหมวด ๓ แห่งบัญญัติ ชื่อว่าปริยัติสัทธรรม อนึ่ง
ปริยัติสัทธรรมนี้ ท่านจัดโดยชั้นเป็นหมวด ๆ มี
อยู่ ๘๔๐๐๐ ชั้น จึงได้เรียกกันมาว่า ๘๔๐๐๐ พระธรรม
ชั้น

ปริยัติสัทธรรมนี้ แต่เดิมท่านทรงไว้ด้วยปาก เรียก
ว่ามุขปาฐ เมื่อประติษฐานอยู่ในพระอริยเจ้าผู้มีสันดาน
อันบริสุทธิ์ พระปริยัติสัทธรรมก็เป็นของบริสุทธิ์ใสสะอาด
ปราศจากสัทธรรมปฏิรูปกคำเป็นธรรมปลอมดังทองใน
ท้องพระคลังหลวง ซึ่งบริสุทธิ์ปราศจากของปลอม ครั้น
นานมาพระพุทธศาสนกาลล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ พระเถร
เจ้าทั้งหลายในลังกาทวีปเห็นกุลบุตรมีปัญญาอันน้อย ไม่
อาจทรงไว้ได้ด้วยปาก จึงให้จารึกเป็นอักษรไว้ในใบ
ลาน ครั้นนานมากุลบุตรมีปัญญาอันน้อยลง ท่านจึงแต่ง

คัมภีร์อรรถกถาแก่นิเวศนาในบาลี แต่งคัมภีร์ฎีกา
แก่นิเวศนา

พระปริยัติสังฆธรรมนี้ เมื่อประดิษฐานอยู่ในบุณช
ผู้มีสันดานไม่บริสุทธิ์ถึงพระอริยเจ้า บุคคลบางจำพวก
เป็นกัลยาณบุณช มีสันดานอื่นช่อตรงเคารพในปริยัติ
สังฆธรรมมาก บางจำพวกมีสันดานไม่ช่อตรงเคารพ
ในปริยัติสังฆธรรมน้อย เพราะเหตุนี้ สังฆธรรมปฏิรูป
ของปลอมสังฆธรรม บุคคลบางจำพวกแต่งขึ้นแล้วแล
อ้างว่า เป็นพุทธวจนะนั้นก็ ดังกลุ่มพลูตร ราโชวาตสูตร
เป็นต้น ปรากฏช่ออยู่ในพระอรรถกถา แต่สูตรเหล่านั้น
ในกาลทุกวณนคัมภีร์คนที่ เป็นนักปราชญ์แต่งขึ้นอ้างไว้
ว่า พุทธภาษิตบ้าง สāvakaภาษิตบ้าง มีอยู่มากถึงอการว
ตาสสูตร วิสัชชานสูตรแลคัมภีร์อื่น ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น
กุลบุตรผู้ปรีชา เมื่อเห็นคัมภีร์แลปาฐะที่ท่านอ้างว่าเป็น
พุทธภาษิต แลสāvakaภาษิตใด ๆ ก็ดี ถ้ามีความสงสัย
แล้วไซ้ ก็พึงปรินิบัติตามมหาประเทศ ๔ ที่พระผู้มี

พระภาคทรงแสงทองไว้ เป็นเครื่องตักสินธุธรรมวินัย แล้ว
 ตรองตามพยัญชนะแลอรรถ ถ้าวิบัติแล้วอย่าพึงเชื่อ
 ถ้าไม่วิบัติแล้วไซ้ ควรเชื่อ อนึ่งพยัญชนะสมบูรณ์
 แต่อรรถวิบัติเล่าก็ไม่ควรเชื่อ ระเบียบคำอันใดที่อรรถ
 คือข้อปฏิบัติไม่เป็นไปเพื่อวินัย นำเสียซึ่งอกุศล
 สักกิเลศมีรากเป็นต้น ไม่ร้ายกับความโลภ ความโกรธ
 ความหลงได้ แลไม่เป็นไปเพื่ออภิญญา ความรู้อยิ่ง
 ของจริง & คืออริยสัจ ระเบียบคำเช่นนี้ชื่อว่าวิบัติ โดย
 อรรถไม่ควรเชื่อ ระเบียบคำอันใดแสงทองอรรถ คือข้อ
 ปฏิบัติเป็นไปเพื่อวินัย นำเสียได้มละเสียได้ ซึ่งราก
 โทสโมหะ อันเป็นอกุศลสักกิเลศแลเป็นไปเพื่ออภิญญา
 ความรู้อยิ่งรู้จักสัจของจริง & ระเบียบคำเช่นนี้ชื่อว่า
 สมบูรณ์ด้วยอรรถสมบัติเป็นของควรเชื่อ อนึ่งตักสิน
 ธุธรรม ท้ายโอวาทที่พระผู้มีพระภาคทรงแสงทอง
 แก่นางมหาปชาบดี ซึ่งจักกล่าวในปฏิบัติศีลธรรมนั้น
 ด้วยเกิด ปฏิบัติศีลธรรมนี้ แปลว่าศีลธรรมคือ ระเบียบ

คำอันบุคคลพึงถึงรอบ คือเล่าเรียนศึกษา ให้รู้บรรดา
 ธิบายในสำนักอาจารย์ อนึ่งปริยัติศีลธรรมนี้ เป็นของ
 อาศรัยเหตุภายใน คืออุทิศสาธุกับขัณฺฑา ๒ ประการ
 อาศรัยเหตุภายนอกคือกาลสมบัติ จึงเป็นไปสมบูรณ์
 บริสุทธิ์ ปริยัติศีลธรรมกถาจบเท่านี้.

ถามว่าสิ่งใดเป็นปฏิบัติศีลธรรม

แก้ว่าไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ขัณฺฑา ๓ สิกขา
 นี้ ชื่อว่าปฏิบัติศีลธรรม ศีลคือความสำรวมกายวาจา
 ตามสิกขาบทขัณฺฑิต ไต่แก้ปาติโมกขสังวรศีล ซึ่ง
 เป็นเชฏฐิกศีลสำเร็จด้วยอริยาสมมต แลวิรัตความ
 เว้นจากวจิตฺตจริต ๔ กายทฺถจริต ๓ มิจฉาชีพ ๑ ซึ่ง
 เรียกว่า อาชีวมุญฺญิกศีล ๆ มีอาชีวะเป็นที่ ๘ อันเป็น
 อาทิพรหมจริยกาสิกขา สำเร็จด้วยสมาทานเจตนากติ
 ชื่อว่าศีลสิกขา สมาธิ ความตั้งใจอยู่ในอารมณ์อันเดียว
 คือกุศลเลกคคตา ความที่แห่งจิตมีอารมณ์อันเดียว
 เป็นกุศลอันเกิดขึ้นด้วยสมถกรรมฐาน มีกสิณบริกรรม

และอสุภปริกรรมเป็นต้น ที่เรียกว่าอัปปนาสมาธิ
 เพราะเป็นสมาธิแอบแนบแน่นในอารมณ์ ถ้าเรียกว่า
 อัปปนาฌาน เพราะเป็นของแอบแนบแน่นเพ่งอารมณ์
 มักสืงเป็นต้นอยู่ก็ดี แลอุปจารสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิยัง
 ไม่ถึงอัปปนาก็ดี ชื่อว่าสมาธิศึกษา บัญญาความรู้เท่า
 ซึ่งสังขาร คือนามรูปแลเบญจขันธ์เป็นต้น ว่าเป็นของ
 ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ใช้ทน ไค้แกวียัสสนาบัญญัติ ตั้งแต่
 สัมมสนญาณจนถึงอนโลมญาณ ซึ่งเกิดขึ้นด้วย
 วิยัสสนากรรมฐานนั้น ชื่อว่าบัญญัติศึกษา คือ สมาธิ
 บัญญา ๓ นั้นชื่อว่าศึกษา เพราะเป็นกิจการในศาสนา
 อันบุคคลผู้ประสงค์ความสิ้นทุกข์ จะพึงศึกษาสำเหนียก
 กระทำปฏิบัติตาม ศึกษาศัพท์นี้ จะแปลว่าความ
 ศึกษาก็ได้ แปลว่าธรรมชาติอันบุคคลพึงศึกษาก็ได้
 แต่ที่นี้ต้องแปลว่าธรรมชาติอันบุคคลพึงศึกษา เพราะ
 คือ สมาธิ บัญญา เป็นธรรมชาติอันบุคคลจะพึงศึกษา
 ด้วยกล่าวไตรสิกขาเป็นปฏิบัติศีลธรรมนี้ ข้อปฏิบัติอัน

เศษ ซึ่งเปนอุปการแก่ไตรสิกขา คือวัตรประเพณี
 อันพระพุทธเจ้าแต่งตั้งไว้ ในวินัยชั้นก มีบรรพชาชนธ
 แลอุโบสถชนธเปนต้นกัถิ แลข้อปฏิบัติที่พระพุทธเจ้า
 ทรงแสดงไว้ ในพระสูตร มีอรรถกถาปฏิบัติแลธริยวงศ์
 ปฏิปทาเปนต้นกัถิ ข้อปฏิบัติเหล่านี้กัถิเป็นอันกล่าวว้า
 ปฏิบัติศีลธรรมด้วย คีล สมาธิ นั้นกัถิกล่าวแล้ว แต่
 ฌานนั้นในทณเรียกว่าวิปัสสนา เพราะท่านประสงค์ให้
 เห็นว้า ไตรสิกขาซึ่งจัดเป็นปฏิบัติศีลธรรมนี้ เป็นโล
 กียธรรม ไม่ใช่โลกุตตรธรรม ปฏิบัติศีลธรรมนี้ เมื่อ
 ประคิษฐานอยู่ในพระธริยเจ้า ผู้มีสันดานอันบริสุทธิ์
 แลกลยาณบุญชน ผู้มีสันดานอันชอตรงกอบด้วย
 ฌาน แลอาศรัยกาลสมบัติด้วยกัถิสมบรณบริสุทธิ์
 ปราศจากโทษ คือศีลธรรมปฏิรูปกัถิ ทั้งทองเมื่อ
 ประคิษฐานอยู่ในมือแห่งคนทชอตรง ฉลาดรู้ของแท้
 แลเทียมมฤอาศรัยกาลสมบัติด้วย กัถิสมบรณบริสุทธิ์
 ปราศจากโทษ ชาติรูปปฏิรูปกัถิของทำเทียม ปฏิบัติ

สัตถธรรมนี้ เมื่ออาศัยกาลวิบัติก็ไม่สมบูรณ์ แลอาศัย
 ขณผู้มีสันดาน ไม่ช้ตรงกอบด้วยอकारะมาก
 มุ่งต่อโลกามิษแล้ว ก็เป็นของไม่สมบูรณ์บริสุทธิ์ปราศ
 จากโทษ คือปฏิบัติสัตถธรรมปฏิรูปกเกิดขึ้น ทั้งภิกษุ
 วชิขุตร บัญญัติวัตถุ ๑๐ ประการในกาลก่อนนั้น
 เพราะเหตุนี้ ปฏิบัติสัตถธรรมเมื่อนำกันสืบ ๆ มา สัน
 กาลนานจนถึงกาลบัดนี้ ข้อปฏิบัติที่เป็นของเท็จเทียม
 ของปลอมที่ชื่อว่าสัตถธรรมปฏิรูปก ก็เกิดขึ้นต่าง ๆ
 เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้แสวงหาปฏิบัติสัตถธรรมที่จริงแท้ พึง
 ทำตนให้เป็นคนช้ตรง แสวงหาในปริยัติสัตถธรรมที่จริง
 ที่แท้เกิด ก็คงจะรู้จะเห็น อนึ่งถ้ามีความเคลือบแคลง
 สงสัยในข้อปฏิบัติแลปริยัติบางแห่งแล้วไซ้ ก็พึงตัดสินใจ
 ด้วยธรรมที่พระผู้มีพระภาคสอนนางปชาบดี โคตมิตั้งนี้ว่า
 ดูกหรนางโคตมึ ท่านถ้ารู้ธรรมทั้งหลายไควว่า ธรรม
 ทั้งหลายเหล่านี้เป็นไปเพื่อความกำหนดคย์อุมใจ ไม่เป็น
 ไปเพื่อความคลายกำหนดคย์ฟอกใจ แลเป็นไปเพื่อความ

ประกอบไว้พร้อมด้วยทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อความประกอบ
 ปราศจากทุกข์ แลเป็นไปเพื่อสั่งสมกระทำขึ้นซึ่งวิญญู
 ไม่เป็นไปเพื่อความไม่สั่งสมทำขึ้นซึ่งวิญญู แลเป็นไป
 เพื่อความเป็นผู้มีความอยากอันใหญ่หลวง ไม่เป็น
 ไปเพื่อความเป็นผู้มีความอยากอันน้อย แลเป็นไปเพื่อ
 ความไม่สิ้นโคสยนิทด้วยวัตถุอันมีของตน ไม่เป็นไป
 เพื่อสิ้นโคส แลเป็นไปเพื่อความเป็นคนนัยพร้อมเกี่ยว
 ข้องในหมู่ ไม่เป็นไปเพื่อความสงัดจากหมู่ แลเป็นไป
 เพื่อความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อความปรารถนาซึ่ง
 ความเพียร แลเป็นไปเพื่อความเป็นคนอันผู้อื่นเลียด
 ด้วยยาก ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นคนอันผู้อื่นเลียดด้วย
 ง่าย เมื่อท่านถารถจนแล้วไซ้ คุณกรนางโคตมี ท่าน
 พึงทรงไว้โดยส่วนอันเกี่ยวเกิด ว่านั่นใช้ธรรมนั้นใช้วินัย
 นั้นใช้สัตตสุสานคำสั่งสอนแห่งพระศาสดา คุณกรนาง
 โคตมี ท่านถารถธรรมทั้งหลายใด ว่าธรรมทั้งหลาย

เหล่านี้เป็นไปเพื่อความคลายกำหนดฟอกใจ ไม่เป็นไป
 เพื่อความกำหนดพร้อมยอมใจ แลเป็นไปเพื่อประกอย
 ปราศจากทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อประกอยไว้ด้วยทุกข์
 แลเป็นไปเพื่อความไม่สั่งสมกระทำเช่นซึ่งวิญญู ไม่เป็น
 ไปเพื่อความสั่งสมทำเช่นซึ่งวิญญู แลเป็นไปเพื่อความ
 เป็นผู้มี ความอยากอันน้อย ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นผู้
 มีความอยากอันใหญ่หลวง แลเป็นไปเพื่อความสิ้นโทษ
 ยินดีด้วยวัตถุอันมีของตน ไม่เป็นไปเพื่อไม่สิ้นโทษ
 แลเป็นไปเพื่อความวิเวกสงัดจากหมู่ เป็นไปเพื่อ
 ความปรารถนาซึ่งความเพียร ไม่เป็นไปเพื่อความเกียจ
 คร้าน แลเป็นไปเพื่อความเป็นคนอันผู้อื่นเลียดด้วยง่าย
 ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นคนอันผู้อื่นเลียดด้วยยาก ทุกรนาง
 โคตมึ ท่านพึงทรงไว้เกิดโดยส่วนอันเดียวกันว่า นั้นธรรม
 นั้นวินัย นั้นสัตถุศาสนคำสั่งสอนแห่งพระศาสดา
 สุกโตวาทอนันนี้ เป็นแบบสำหรับตัดสินลัทธิธรรมที่จริงที่แท้
 แลลัทธิธรรมปฏิรูปก ก็แลปฏิบัติลัทธิธรรมนี้ แปลว่า

สังฆธรรมคือความไต่ไปคำเนรไป ด้วยว่าไตรสิกขาเป็น
มรรคแห่งพระปริณิพพาน เมื่ออุลลยตรคึกษาปฏิบัติตาม
ก็ชื่อว่าไต่ไปคำเนรไปตามหนทางพระนฤพาน ก็แล
ปฏิบัติศีลสังฆธรรมนี้ เป็นของอาศัยเหตุภายใน คือ
ศรัทธากัมมัฏฐาน ๒ ประการ เกิดขึ้นสมบุรณ์บริสุทธิ์
ดำรงอยู่ ปฏิบัติศีลสังฆธรรมกถาจบเท่านั้น ฯ

ถามว่าปฏิเวธสังฆธรรมนั้นอย่างไร

แก้ว่ามรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ชื่อว่าปฏิเวธสังฆธรรม
มรรคแปลว่าหนทาง ธรรม ๘ ประการ คือ สมุมาทิฏฐิ
ความเห็นชอบคือเห็นลัทธิ ๔ สมุมาสังกปไป ความ
ดำริห์ชอบ คือความดำริห์กอปด้วยเนกขัมม อภัยบาท
วิหิงสา สมุมาวาจา ความกล่าววาจาชอบ คือความ
เว้นจากวจีหุจจริต ๔ สมุมากมมุนโต การงารชอบคือ
เว้นจากกายหุจจริต ๓ สมุมาอาชีโว ความเป็นอย่างชอบ
คือความละมิจฉาชีพเลี้ยงชีวิตด้วยความเพียรเป็นเครื่อง
เป็นอย่างชอบ สมุมาวายาโม ความพยายามชอบ คือ

สัมมปปีธาน ๔ สัมมาสัจฉิ ความระลึกชอบ คือสัจฉิฐาน ๔
 สัมมาสมาธิ ความตั้งใจไว้ชอบคือฉาน ๔ เจตสิกธรรม ๘
 นั้นชื่อว่าองค์แห่งมรรค ประชุมแห่งธรรม ๘ ที่เกิดขึ้น
 พร้อมกันทำกิจของตนนั้น ๆ ชื่อว่ามรรค เพราะเป็นทาง
 แห่งพระนิพพาน โดยไวยาหารบัญญัติแห่งพระพุทธเจ้า
 เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าจึงกล่าวว่ามีมรรค เป็นของ
 พระอริยเจ้าประกอบด้วยองค์ ๘ ผลนั้นแปลว่าความ
 เผล็ดออก คือความแก่ความสุกมาแต่มรรค ได้แก่
 ความรำงับแห่งประโยชน์ ในการออกจากกิเลสแห่งสัมมา
 ทฤษฎีเป็นต้นนั้น ชื่อว่าผล ซึ่งว่ามีมรรคว่าผลนั้น คือ
 โสคาปัตติมรรค คือโสคาปัตติผล สกิทาคามีมรรค
 สกิทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค
 อรหัตตผล ซึ่งมรรคผลเป็นสังละ ๔ ๆ นั้นตามนิยมที่มละ
 กิเลสนั้น ๆ ได้ และคุณที่สำเร็จมาแต่การละกิเลส จะ
 กล่าวด้วยกิเลสที่มรรคนั้น ๆ จะพึงมละได้ก่อน สังโยชน์
 มี ๑๐ คือ สกุกายทิฏฐิ ความเห็นว่ารูปโดยความเป็น

ตัวตนเป็นเรา ^๕ ดังนั้นเป็นต้น ๑ วิวิกิภูชา ^๕ ความเคลือบ
 แคลงสงสัยในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ แลใน
 กาลทั้งสาม ๑ สิ้นพุทธรูปปราโมทย์ ^๕ ความลุ่มคล้ำคือ
 ว่าบริสุทธิ์ด้วยศีลแล้วถวายนอบน้อมสาสนา ^๕ คือปรกต
 ธรรมนิยมทั้งโคเป็นต้น ๑ กามราโค ^๕ ความกำหนัด
 ความย่อมนใจในกามคุณมีสิ่งที่ตาเห็นเป็นต้น ๑ พยาปาโท
 ความปองร้ายโทษวิการ ^๕ คิดการพินาศให้แก่สัตว์อื่น ๑
 ปรมาโค ^๕ ความกำหนัดยินดีในรูป คือรูปาพจรณาณแล
 รูปาพจรภาพ ๑ อรูปราโค ^๕ ความกำหนัดยินดีในอรูปา-
 พจรณาณแลอรูปาพจรภาพ ๑ มาโน ^๕ ความสำคัญว่าเป็น
 เรา ๆ ประเสริฐ เราเหมือนเขาเราต่ำกว่าเขาเป็นต้น ๑
 อหุจ ^๕ ความพองสร้าไม่สงบใจ ๑ อวิชชา ^๕ ความ
 ไม่รู้แจ้งซึ่งสิ่งจริงสี่ ๑ กิเลส ๑๐ ^๕ นี้ชื่อว่าสังโยชน์
 เพราะเป็นของประกอบเป็นของสับซึ่งชนธด้วยชนธ ^๕ แล
 สับซึ่งกรรมด้วยผล ^๕ อนึ่งเพราะเป็นของประกอบสัตว์ไว้
 กับด้วยทุกข์ จึงได้ชื่อว่าสังโยชน์ สกกายทิฏฐิ วิวิกิภูชา

สลฺลพฺพตปฺรามาส กามราค พยาบาท ๕ นั้น ชื่อว่า
 โอรัมภากิยสังโยชน์ แปลว่าสังโยชน์เป็นส่วนข้างล่าง
 คือกามภพ เพราะเป็นของต่ำสัตว์ให้เกิดในกามภพ ซึ่ง
 เป็นส่วนเบื้องต่ำ สังโยชน์เบื้องบน ๕ คือรูปราค อรูปราค
 มานอหฺมฺมจฺจุ อวิชฺชา ชื่อว่าสังโยชน์เป็นส่วนเบื้องบน
 เพราะเป็นกิเลสอันละเอียด มีแก่สัตว์ทั้งที่เกิดในรูปภพ
 แลอรฺพภพ แลกระทำสัตว์ให้ยังเกิดในรูปภพแลอรฺพภพ
 จึงชื่อว่า อหฺมฺมจฺจุสังโยชน์ โสตาปัตติมรรค
 ฆ่าตายมละไต่ซึ่งสังโยชน์ ๓ คือ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิขฺณา
 สลฺลพฺพตปฺรามาส กับมละกามราคพยาบาท ที่เป็น
 อายาคามิ เป็นกิเลสกล้ายังสัตว์ให้ไปยังเกิดในอาย
 ไต่ กามราคพยาบาทสองนี้ ที่เป็นส่วนหยาย สกิทาคา
 มิมรรคฆ่าตาย มละไต่ เพราะสกิทาคามิมรรค ทำราคะ
 ทำโทส ทำโมหะให้ยางเบา จึงมละกิเลสเช่นนั้นไต่
 กามราคพยาบาทสองสังโยชน์ ซึ่งเป็นกิเลสอันละเอียด
 อันเหลืออยู่นั้น อนาคามิมรรคฆ่าตายมละไต่ทีเดียว

อุทฺตมภาคียสังโยชน^๕ของท้าย ๕ นั้น อรหัตตมรรค
 ฆ่าตาย มละได้ ขาคไม่เหลือเลยสิ้นเชิง นี่แลซึ่งว่า
 มรรคมีเป็น ๔ โดยนิยามแห่งกิเลสปราบ การมละกิเลส
 นั้นทั้งนี้ แลให้นักปราชญ์พึงรู้เถิด ส่วนผลซึ่งว่า ๔ นั้น
 ก็ตามนิยามแห่งมรรค เพราะว่าโสคาปัตติมรรคเกิดขึ้น
 สำเร็จกิจของตน คือฆ่าสังโยชน^๓ ขาคแล้วดับไป โสคา
 ปัตติผลจึงเป็นคุณ คือความรำงับแห่งความชวนชวายเป็น
 ที่จะฆ่าสังโยชน^๑อื่นนั้นอีก ก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งโสคาปัต
 ติมรรคนั้น แม้สักกาทคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล
 ก็เหมือนกัน เพราะว่าเป็นคุณความรำงับแห่งประโยค
 ในที่จะออกจากกิเลส ฆ่ากิเลส^๒นั้น ๆ เกิดขึ้นในลำดับ
 แห่งมรรคนั้น ๆ นี่แลผลซึ่งว่า เป็น ๔ โดยนิยามแห่ง
 ประโยค^๔ัสสัทธิ ความรำงับแห่งประโยคนั้นทั้งนี้ อนึ่ง
 มรรคเป็นเหตุ คือเป็นโลกุตตรกุศล ผลเป็นความแก้
 สุกแห่งมรรค คือเป็นโลกุตตรวิบาก ผลมาแต่มรรค ๆ

มาแต่โคตรภู ๗ มาแต่อนุโลม ๗ มาแต่อุปจาร ๗ มา
 แต่สังขารเบกชาญาณ ๗ คือทวิขัสสนาขณฺญา ที่มีกำลัง
 กล้ากว่าวิขัสสนาญาณทั้ง ๗ มีสัมมสนญาณเป็นต้น
 มรรคกับผลบังเกิดในวิถิจิตตอันเดียวกัน จิตตที่เป็น
 กุศลกิต্তิ เป็นอกุศลกิต্তิ เป็นในขณะแห่งชวະนะคือ
 ความแล่นไปแห่งจิตต ชวະนะจิตตแล่นไปคือเกิดขึ้น
 ตั้งอยู่ดับไป ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง พระโยคาพจรเห็นสังขาร
 ไม่เที่ยงเป็นทุกขโชตน ทวิขณฺญาอันแก่กล้าเพิกเฉย
 สังขารทั้งปวง ความเห็นดังนี้ชื่อว่าสังขารเบกชาญาณ๗
 เมื่อมีกำลังกล้าแล้วในขณะมรรคจะเกิดขึ้นนั้น จิตตอัน
 สัมปยุตด้วยสังขารเบกชาญาณลงสู่ภวังคแล้ว มโน
 ทวาราวชชวະนะจิตตซึ่งเป็นกิริยาเกิดขึ้นแล้ว ชวະนะ
 จิตตแล่นไป ๗ ครั้ง ชวະนะจิตตที่ตนชื่อว่าปริกรรม
 ชวະนะจิตตที่สองชื่อว่าอุปจาร ชวະนะจิตตที่สามชื่อว่า
 อนุโลม ชวະนะจิตตที่สี่ชื่อโคตรภู ชวະนะจิตตที่ห้า
 เป็นวาระแห่งมรรค ชวະนะจิตตที่ ๖ ที่ ๗ ชื่อว่าผล

ขัณฺณญาที่มีในจิตตฺตณฺเฑ ๓ คือขริกรรมอุปจารอนุโลม
 นั้นรวมกันเข้าเรียกว่าอนุโลมญาณ เพราะเป็นของ
 อนุโลมแก่วิชฺฌญาณทั้งแปด มีสัมมสนญาณ
 เป็นต้นในเบื้องต่ำ แลเป็นของอนุโลมแก่โพธิปัก
 ขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องบน ขัณฺณญาในขณะจิตตฺตณฺเฑ
 โคตรภูนั้น เรียกว่าโคตรภูญาณ เพราะเป็นขัณฺณญา
 ครอบงำเสียซึ่งโคตร คือภูมิแห่งภตฺตจะหยั่งลงสู่อริย
 ภูมิ ขัณฺณญาในขณะมรรคจิตตฺตณฺเฑ ชื่อว่ามรรคญาณ
 เพราะกระทำกิจ ๕ ประการ คือปริณฺญาภิธานครุทุกข์ ๑
 ปหานมละกิเลส ๑ สัจฉิกิริยาเห็นพระนิพพาน ๑ ภาวนา
 ให้มรรคเกิดขึ้น ๑ ขัณฺณญาในขณะผลจิตตฺตณฺเฑชื่อว่าผล
 ญาณ เพราะเป็นความรำงับแห่งประโยคในที่จมะละ
 กิเลส ก็อนุโลมญาณ ๓ นั้น เป็นโลกียกุศล โลกีย
 ขัณฺณญากระทำสังขารเป็นอารมณ์ โดยความไม่เที่ยงเป็น
 ทุกข์ใช้ตน แลญาณที่สุดแห่งวิญญูคามินีวิชฺฌนา ซึ่งมี
 สังขารเป็นอารมณ์ ว่าโดยนिरาวเศษโคตรภูญาณเป็น

ที่สุดแห่งวิญญูชาคามินีวิยัสสนา แต่ทว่าเป็นโลกียขันธ์
 ปลอຍสังขารยศพระนิพพานเป็นอารมณ์ แลเป็นญาณ
 ตั้งอยู่ในที่เป็นอาวัชชนะแห่งมรรค โลกียขันธ์
 อันเห็นพระนิพพาน ก็มีอยู่แต่โคตรญาณสิ่งเดียว
 แต่ทว่ามละกิเลสไม่ได้ มรรคญาณเป็นโลกุตตรกุศล
 โลกุตตรขันธ์ กระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ฆ่า
 กิเลสได้ จึงจักเป็นโลกุตตระกุศลโลกุตตระขันธ์
 ผลญาณก็เป็นโลกุตตระขันธ์กระทำพระนิพพานเป็น
 อารมณ์ แต่ทว่าไม่ต้องฆ่ากิเลสเป็นแต่อาณิสสคือ
 ความรำงับแห่งความขวนขวายที่จะฆ่ากิเลสเท่านั้น จึง
 จักเป็นโลกุตตรวิบาก เป็นผลสุกมาแต่มรรค อนึ่ง
 ผลจิตต์ในมรรควิถีนเป็น ๓ ก็มี เพราะอนโลมจิตต์เป็น
 แต่ ๒ ไม่เป็น ๓ ดังวาทก่อน โคตรภูจิตต์เป็นที่ ๓ มรรค
 จิตต์เป็นที่ ๔ ผลจิตต์จึงเป็นที่ ๓ ดังนี้ ก็แลผลจิตต์นั้น
 ลงสู่ภวังคแล้ว มโนทวาราวชชนะจิตต์เกิดขึ้นแล้ว
 ต่อไปมรรคปัจจุเวกขณะญาณคือขันธ์ที่พิจารณา มรรค

ก็เกิดขึ้นวิ่งไป ๗ ครั้งเหมือนกัน แม้ถึงผลบัจจเวกขณะ
 ญาณ ขัณฺฑาพิจารณาผล และปหิณฺทิกิเลสขัณฺฑา
 ญาณ ขัณฺฑาพิจารณาภิเลสที่มรรคผลแล้วกิตฺติ แล
 อวสิฏฺฐิกิเลสขัณฺฑา ขัณฺฑาพิจารณาภิเลส
 ที่เหลืออยู่กิตฺติ แลนิพพานขัณฺฑา ขัณฺฑา
 พิจารณาซึ่งพระนิพพานกิตฺติ เหล่านี้เกิดตามลำดับ
 โดยนิยมทั้งกล่าวแล้ว ในมรรคขัณฺฑาขณะนั้น
 ขัณฺฑาขัณฺฑาทั้ง ๕ นั้น ย่อมเกิดมีแก่พระอริยเจ้า
 เบื้องต่ำ ๓ คือพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี
 แต่พระอรหันต์นั้นมีแต่ ๔ ด้วยอวสิฏฺฐิกิเลสขัณฺฑา
 ญาณนั้นไม่มี ซึ่งกล่าวมานี้ไม่นิยมนามรรคนี้ไม่นิยมน
 ว่าผลใด เปนแต่กล่าวโดยสามัญ เพื่อจะให้รู้ลำดับ
 วารแห่งมรรค แลวารแห่งผลจิตต์เท่านั้น ก็แลมรรค
 ผลทั้ง ๔ ละสิ่ง ๆ เกิดในจิตต์วารอันเดียวทุกมรรค ๆ ไม่
 เกิดหลายครั้งเหมือนกัน ผล ส่วนผลทั้ง ๔ นั้นละสิ่ง ๆ
 ในมรรควิถีนหนึ่ง ๆ เกิด ๒ ครั้งบ้าง ๓ ครั้งบ้าง ทั้ง

หนึ่งกล่าวมาแล้ว แต่ในผลสมาบัติวิถิ คือคราวพระ
 อริยเจ้านั้น ๆ จะเข้าสู่ผลสมาบัติ ตามผลนิยมนั้นแห่งตน ๆ
 ผลจิตรนั้นเกิด ๓ ครั้งบ้าง ๔ ครั้งบ้าง เพราะมรรคจิตต์นั้น
 ไม่มีในวิถิแห่งผลสมาบัติ ด้วยว่ากิจที่จะฆ่ากิเลสที่มรรค
 นั้น ๆ ฆ่าแล้วนั้น ไม่มีอีกเลยแก่พระอริยเจ้าผู้ใดแล้ว
 ซึ่งผลนั้น อนึ่งพระอริยเจ้าผู้ใด ซึ่งไสคาบัตติผลแล้ว
 ชื่อว่าพระไสคายน ๆ นั้น บางองค์นั่งอยู่ในอาสนะที่
 ได้ผลนั้นเอง เจริญวิปัสสนาต่อ ๆ ขึ้นไป ได้สัทธา
 มิมรรค สัทธาคามีผล แลอนาคามีมรรค แลอนาคา
 มิผล แลอรหัตตมรรค แลอรหัตตผล โดยลำดับก็มี
 บางองค์ออกจากอาสนะนั้นแล้ว ไปในสมัยอื่นเจริญ
 วิปัสสนาต่อ ๆ ขึ้นไปแล้ว แลได้ถึงซึ่งมรรคแลผลนั้น ๆ
 โดยลำดับก็มี ก็แลไสคาบัตติมรรค ก็แลไสคาบัตติผล
 แปลว่ามรรค แปลว่าผล แห่งพระผู้แรกถึงซึ่งธรรมชื่อ
 ว่าไสตะ คือมรรคไสตะคัพพัน แปลว่ากระแสน้ำ แต่
 ในที่นี้ไสตคัพพันเป็นชื่อแห่งมรรค เพราะว่ามีมรรคเป็น

หอสมุดแห่งชาติสวนสุนันทา
หอสมุดแห่งชาติบรมมหาราชวัง

๒๘

จันทบุรี

ประคองหนึ่งว่ากระแสน้ำอันหนึ่งที่จะชักพาให้สัตว์ถึงพระ
นิพพาน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
นิพพานนิพพาน ภิกขเว สัมมาทิฏฐิ นิพพานไปณา
นิพพานปพฺพการา ว่าคุณภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ
ความเห็นชอบ ซึ่งเป็นประธานแห่งองค์มรรค ย่อม
เป็นธรรมอันลุ่มไปสู่พระนิพพาน เป็นธรรมอันน้อยไป
สู่พระนิพพาน ถึงกระแสน้ำแห่งน้ำไหลไปสู่มหาสมุทรทะเล
ใหญ่ฉนั้น พระอริยเจ้าผู้ถึงมรรคผลที่ตนนั้น ชื่อว่า
เป็นคนแรกลงสู่กระแสน้ำแห่งพระนิพพานคือมรรค สกิ
தாகามิมรรค สกิทากามีผล แปลว่ามรรค แปลว่าผล
แห่งพระผู้มาคราวเดียว เพราะว่าพระอริยเจ้าผู้ถึงซึ่งผล
ที่ ๒ นั้น ย่อมจะมาเกิดในกามภพอีกครั้งเดียว แล้ว
จักกระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ คือถึงพระอรหัตตแล้วแล
คิยขันธวิภยอนุปาทิเสสธาตุนิพพาน อนาคามิมรรค
อนาคามีผล แปลว่ามรรค ว่าผลแห่งพระผู้ไม่มา
เพราะว่าพระอริยเจ้าผู้ได้ซึ่งผลที่ ๓ นั้น ย่อมจะไปยัง

เกิดพรหมโลกชื่อว่าสุธาวาส แล้วแลปรินิพพานใน
 พรหมโลกนั้น มิได้กลับมาเกิดในกามภพนี้อีกเป็น
 ธรรมดา อรหัตตมรรค แปลว่ามรรคเป็นที่มาแห่งความ
 เป็นพระอรหันต์ อรหัตตผล แปลว่าผลคือความเป็น
 พระอรหันต์ พระอริยเจ้าผู้ได้ผลที่ ๔ นี้ ชื่อว่าพระอรหันต์
 เป็นผู้ไกลกิเลสด้วยขั้นแล้วไม่มีภพใหม่ ก็แลมรรคนั้น
 เป็นผู้ฆ่ากิเลส ทั้งพระมหากระษัตริย์กระทำศึกด้วย
 พระมหากระษัตริย์ ซึ่งเป็นข้าศึกในพระราชฐานอัน
 จับกระษัตริย์ซึ่งเป็นศัตรูฆ่าเสีย ผลเป็นอานิสงส์แห่ง
 มรรคที่พระอริยเจ้าจะพึงได้จะพึงเสวย ทั้งราชสมบัติอัน
 พระมหากระษัตริย์นั้นพิฆาตฆ่าซึ่งกระษัตริย์ผู้เป็นศัตรู
 แล้ว ได้เสวยเป็นสุขสำราญฉนั้น ๆ

ถามว่า นิพพาน แปลว่าอะไร

แก้ว่านิพพานแปลว่าธรรมเป็นที่ดับแห่งกิเลสคือ
 เพลิงคือกิเลส และทุกข์คือกิเลส เพลิงคือทุกข์ รากความ
 กำหนัดโทษความประทุษร้าย โมหะความหลง ๓ นั้นชื่อ

ว่ากิเลสคือ ชาติความเกิด ชราความแก่ มรณความ
 ตาย โสภความเหงาใจ ปริเทวความส่อนอาลัย ทุกข
 ความเจ็บกาย โทมนัสสความเสียใจ อุปายาสความคับ
 แค้นใจ เหล่านี้ชื่อว่าทุกขคือ กิเลสคือแลทุกขคือเหล่านี้
 เมื่อถึงพระนิพพานแล้วแลดับไป ไม่มีในพระนิพพาน
 เพราะฉะนั้น นิพพานจึงแปลว่าเป็นธรรมเป็นที่ดับแห่ง
 เพลิงคือกิเลสแลเพลิงคือทุกข ด้วยกล่าวว่าเพลิงทุกข
 คือชาติ แลชรามรณดับไม่มีในพระนิพพานนั้น ให้
 นักปราชญ์พึงรู้เถิด ว่าชนทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา
 สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่มีในพระนิพพาน ด้วย
 เหตุว่าความบังเกิดนั้น คือมีชนเป็นชนแห่งเบญจขันธ์
 ชื่อว่าชาติ ความแก่เก่าสกรอยแห่งเบญจขันธ์ชื่อว่าชรา
 เมื่อกล่าวว่าชาติแลชราดับก็ได้ ชื่อว่ากล่าวเบญจขันธ์
 ดับไม่มีในพระนิพพาน ด้วยพระนิพพานเป็นวิสังขาร
 ปราศจากสังขารคือนามรูป เพราะเหตุนี้ พระผู้มี
 พระภาคจึงตรัสไว้ว่า เอตํ สันตํ เอตํ ปณีตํ ยถาทิ

สัพพสัขารสมโถ สัพพุปปิปปินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย
 วิวาโค นิโรโธ นิพฺพานํ แปลว่า เอตํ สนฺตํ ธรรม
 ชาติํนั้นเป็นของว่างเป็นของละเอียด เอตํ ปณีตํ ธรรม
 ชาติํนั้นประณีตอุดม ยทิตํ อะโรหิตํ หมายความว่า สัพพสัขาร-
 สมโถ ธรรมเป็นที่ว่างแห่งสังขารทั้งปวง สัพพุปปิปปิ-
 นิสฺสคฺโค ธรรมเป็นที่สลัดซึ่งอุปธิทั้งปวง ตณฺหกฺขโย
 ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา วิวาโค ธรรมเป็นที่หน่าย
 กายเครื่องยึดมั่นทนทานคือกิเลส นิโรโธ ธรรมเป็นที่เงี่ย
 หาย นิพฺพานํ ธรรมเป็นที่ดับ คำเหล่านี้เป็นชื่อแห่งพระ
 นิพฺพานทั้งสิ้น ด้วยคำว่า สัพพสัขารสมโถ สัพพุปปิ-
 ปิปปินิสฺสคฺโค นี้แสดงว่า สรรพสิ่งทั้งปวงซึ่งเป็นเหตุ
 ภายใน คือ กุสลากุศลแลกิเลสทั้งปวง แลผลภายในคือ
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นวิบากชั้น
 กิตฺติ แลเหตุภายนอกมีวัตถุเป็นต้นกิตฺติ แลผลภายนอก
 มีต้นไม่แผ่นดิน แผ่นฟ้าอากาศอาทิตย์จันทร์เป็นต้นกิตฺติ
 ไม่มีในพระนิพฺพาน ด้วยว่าความเพียรก็ชื่อว่าสังขาร

กุสลากุศลก็ชื่อว่าสังขาร สิ่งทั้งปวงที่เกิดด้วยเหตุภายใน
 ใน คือกุสลากุศลทั้งปวงจนธกัตติ แลสิ่งที่เกิดด้วย
 เหตุภายนอกมีระดูแลต้นไม้นั้นเป็นต้นกัตติ ก็ชื่อ
 ว่าสังขาร สังขารทั้งปวงเหล่านี้ไม่มีในพระนิพพาน ฯ
 จึงชื่อว่า สัพพสังขารสมโถ เป็นที่วางแห่งสังขารทั้งปวง
 แลกิเลสก็ชื่อว่าอูปธิ กุสลากุศลก็ชื่อว่าอูปธิ ฌาน
 จนธกัตติชื่อว่าอูปธิ กิเลสทั้งปวงก็ชื่อว่าอูปธิ ฯ
 ทั้งปวงเหล่านี้ ไม่มีในพระนิพพาน ฯ จึงชื่อว่า สัพพอูป
 ธินิสสัคโค เป็นที่สลัดคืนอูปธิทั้งปวง อนึ่งด้วยคำ
 ทั้ง ๒ นั้นแสดงว่าพระนิพพานไม่มีสิ่งเขี้ยวเหลือเป็นต้น
 แลสังขารยาวแลสังขารสั้นใด ๆ แลไม่มีที่ประคิษฐาน
 ฌทศโตณตำบลใด ไม่มีธรรมสิ่งใดเป็นอารมณ์ แต่
 เป็นอารมณ์แห่งอริยมรรคญาณ เพราะเหตุฉะนั้น พระ
 ผู้มีพระภาคจึงได้เปล่งอุทานว่า จาว่า อตถิ ภิกขเว
 ตทายตนํ คุกรภิกษุทั้งหลาย อายตนอนั้นมีอยู่ ยตถ

ในอายตนไรวเล้า เนว ปถวิ คินกัหาไม่เลย น อาโย
 น้ำกัหาไม่ น เตโซ ไฟกัหาไม่ น วาโย ลมกัหา
 ไม่ น อากาสาณญายตน อากาสาณญายตนกัหาไม่
 น วิณฺณาณญายตน วิณฺณาณญายตนกัหาไม่ น
 อากิณฺณญายตน อากิณฺณญายตนกัหาไม่ น เนว
 สณฺณานาสณฺณายตน เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนกัหา
 ไม่ นาย โสโก โลกนี้กัหาไม่ น ปโร โสโก โลก
 หน้ำกัหาไม่ น อุโก จนฺทิมสุริยา จันทรแลอาทิตยทั้ง
 สองกัหาไม่ ตทปหิ ภิกฺขเว เนว อากต วทามิ ตุกร
 ภิกษทั้งหลาย พระตถาคตย่อมไม่กล่าวซึ่งอายตน
 แม่นั้น ว่ามีกิริยาอันมาคังมาจากบ้านโน้นมาถึงบ้านนี้
 น คต เราย่อมไม่กล่าวว่ามีกิริยาอันไป คังไปจาก
 บ้านหนึ่งถึงบ้านอื่น น จิตฺต เราย่อมไม่กล่าวว่ามีกิริยา
 อันหยุดอยู่ น จุตฺต เราย่อมไม่กล่าวว่ามีเคลือน
 น อุปฺปตฺต เราย่อมไม่กล่าวว่ามีความบังเกิดขึ้น อุป-
 ปตฺติจฺฉ อายตนนั้นเป็นธรรมไม่ตั้งอยู่ณที่ใด ๆ ฤาไม่มี

ที่ตั้ง ว่าอยู่ในทิศใดในตำบลใด อยู่ปวงภูมิ เป็นของ
 ไม่มีวิฤตจะความหมุนไป อนารมมณ เป็นของไม่มี
 ธรรมชาติสิ่งใดเป็นอารมณ์ เอเสว สมนโต ทุกขสัส
 นั้นแลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ พระสูตรอนันแสดงลักษณะ
 แห่งนิพพาน ด้วยคำว่าคินนาลมไฟก็หาไม่ แสดงว่า
 รูปไม่มีในพระนิพพาน ฯ เป็นอรุปรธรรม ด้วยคำว่า
 อากาสาณญายตนเป็นต้น ว่าไม่มีนั้นแสดงว่านาม
 ธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แม้ละเอียดย
 สุขุม ประหนึ่งว่าจะไม่มีถึงแนวสัญญานาสัญญายตนะ
 ไม่มีในพระนิพพาน พระนิพพานเป็นอนามธรรม ใช้
 อารมณิกนามธรรม ทั่วนามกอบด้วยอารมณ์เป็น
 เครื่องยึด ก็แลในประเภทแห่งธรรม แสดงนามรูปอย่าง
 แห่งท่านจิตพระนิพพานเข้าในประเภทแห่งนาม ธรรม
 นั้น ประสงค์ว่าพระนิพพานเป็นอารมณ์แห่งอวิมรรค
 ๔ ญาณควรพระอริยเจ้าอันยอมเข้ามาด้วยจิตอันสัมปยุต
 ทั่วมรรคแลผลได้เท่านั้น ใ้จะแสดงว่าพระนิพพานเป็น

อารัมภิกขณามธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็หาไม่ แลจะแสดงว่าเวทนา
 สัญญา สังขาร วิญญาณ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีในพระนิพพาน
 ก็หาไม่ ด้วยคำว่าโลกนี้ ก็หาไม่เป็นต้นนั้น แสดงว่า
 ไม่มีที่ประดิษฐานอยู่ในทิศใดตำบลใด แลไม่ประดิษฐาน
 ดำรงอยู่ในทิศใดตำบลใด ด้วยคำนี้แลห้ามความ
 เห็นผิดแห่งพาลชนทุกวันนี้ ถือว่าพระนิพพานเป็นเมือง
 แก้วอันวิเศษเกษมไพศาลสำราญนิราสภัย แลห้าม
 ความถือว่าพระนิพพานเป็นดังรูปพัก ฤๅดังรูปพรหม
 ไม่มีจิตตสัญญา นอนนิ่งอยู่สันกาลทั้งปวงด้วย ถ้ามว่า
 ถ้อย่างกล่าวมานี้ ความสูญเปล่าไม่มีแห่งสรรพสิ่ง
 ทั้งปวง นั้นฤๅเป็นพระนิพพาน แก้วหาไม่ ถ้าว่ความ
 สูญเช่นนั้นเป็นพระนิพพานแล้วไซ้ พระนิพพานก็ชอ
 ว่าไม่มี คำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า อายตนคือพระนิพพาน
 นั้นมีอยู่คำนั้นก็ผิด พระนิพพานเป็นของมีแท้ จึงเป็น
 ทุกขนิโรธาริยสัจ ของจริงของพระอริยเจ้าส่วนหนึ่ง

ก็แลเมื่อตกลงในลักษณะแห่งสังฆธรรม เพราะมีกาล
ครุหนึ่งแล้วไซ้ พระนิพพานจะนับเนื่องเข้าในสังฆ
ธรรม เพราะเนื่องเข้าในสังฆธรรม ก็จะเป็นของรื้อน
ด้วยเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์ เพราะเป็นของรื้อน พระ
นิพพานก็จะเป็นทุกข์ อนึ่งราคาที่ยึดความสิ้นราคเป็น
ต้น เป็นพระนิพพานแล้วไซ้ พระนิพพานก็จะมีมาก
ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ก็จะเป็นพระนิพพานอัน
หนึ่ง ๆ อีกอย่างหนึ่งพระนิพพานก็จะเป็นของหาย แม้
คนพาลก็จะพึงรู้ได้ด้วยง่าย อย่างหนึ่งพระนิพพานก็จะไม่
เป็นอารมณ์แห่งโคตรภูญาณแลมรรคได้ อนึ่งจะประสงค์
ว่า ตั้งแต่ความสิ้นกิเลสอันใดไป กิเลสอันนั้นไม่เป็น
ต่อไปได้อีก ขยความสิ้นกิเลสเช่นนั้นเป็นพระนิพพาน
เล่าไซ้ก็ไม่ชอบ เพราะขยความสิ้นเช่นนั้น ไม่มีไม่เป็น
ถ้าหากว่ามีเป็นก็ไม่น่าโทษถึงกล่าวมาได้ อนึ่งอริย
มรรคก็จะเป็นพระนิพพานไป เพราะว่ามีมรรคแลผล
พระผู้มีพระภาคกล่าวชื่อว่า ราคกุชโย โทสกุชโย

โมหกฺขโย เหมือนชื่อพระนิพพานก็มีอยู่ รากกฺขโย
 โทสกฺขโย โมหกฺขโย ถ้าเป็นชื่อแห่งมรรค ต้อง
 แปลว่าเป็นธรรมเป็นเหตุสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ
 เพราะฆ่ากิเลสเป็นกิจแห่งมรรค ถ้าเป็นชื่อแห่งผล
 ต้องแปลว่าความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ เพราะ
 อรหัตผลเกิดขึ้นในที่สัคแห่งความสิ้นกิเลส ถ้าเป็น
 ชื่อแห่งพระนิพพาน ต้องแปลว่าธรรมเป็นเหตุสิ้นแห่งราคะ
 โทสะ โมหะ เพราะว่ากิเลสมาถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็น
 อารมณแห่งมรรคแล้วแลสิ้นไป ตั้งแต่อริยมรรคเป็น
 เครื่องสิ้นไปแห่งกิเลสเกิดขึ้น กิเลสไม่เป็นต่อไปอีกได้
 อริยมรรคจึงเป็นอนุปัตตนิโรธ คับที่เดียวแห่งกิเลส
 ไม่เกิดอีก ส่วนพระนิพพานย่อมเป็นอุปนิสัยแก่อริย
 มรรคนั้น คือว่าเป็นอารมณอันปัจจัยมีกำลังแก่อริย
 มรรคนั้น โดยปริยายพระนิพพานนั้น พระผู้มีพระภาคจึง
 กล่าวว่า รากกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย ธรรมเป็นเหตุ
 สิ้นแห่งราคะ โทสะ โมหะ กล่าวถึงนี้ด้วยผลอุปจารไวยาหาร

คือกกล่าวเหตุด้วยผล ในที่นี้ประสงค์พระนิพพานเป็น
 เหตุมรรคเป็นผล เพื่อจะอธิบายยथाว่า ราคกฺขโย
 โทสกฺขโย โมหกฺขโย นั้นเท่านั้น ถ้าจะกล่าวโดยเหตุ
 ผลตามอริยสัจจากถา มรรคเป็นเหตุพระนิพพานเป็นผล
 อนึ่งความว่างเปล่าแลความไม่มีไม่เป็นแห่งบัญญัติเป็น
 ต้น แลความลึกลับสิ้นไปแห่งกิเลสเป็นพระนิพพาน
 แล้วไซ้ ที่ไหนพระผู้มีพระภาคจะกล่าวว่าพระนิพพาน
 เป็นของลึกลับ แลกล่าวว่าเป็นอย่างตถธรรมเล่า พระผู้มี
 พระภาคกล่าวพระนิพพานเป็นของทุกไว้ดังนี้ว่า คมฺภีโร
 จายํ ธมฺโม ธรรมคือพระนิพพานนี้เป็นของทุก ทุกฺทโส
 อํนํบุคคลเห็นด้วยยาก ทฺรานุโพโธ อํนํบุคคลตรัสรู้ตาม
 ด้วยยาก สมนฺโต เป็นของว่างเปล่า ปณีโต เป็นของ
 ประณีต อตกฺกาวจโร ไม่เป็นที่ลงเทียบไปแห่งความ
 วิตก คือปัญชนจะตรึงนึกคาคคเนเอาเองไม่ได้ นิปฺโป
 เป็นของละเอียด ปญฺทิตเวทนีโย เป็นของอันบัณฑิตคือ
 พระอริยเจ้าจะพึงรู้แจ้ง ปัญชนไม่รู้แจ้ง ก็แลพระผู้มี

พระภาคทรงแสดงว่า เป็นอสังขตธรรมนั้น โดยนัย
 หลายอย่าง อธิบายโดยสังเขปดังนี้ว่า ธรรมทั้งปวงกล่าว
 โดยย่อมีประเภท ๒ คือสังขตธรรมและอสังขตธรรม
 สังขตธรรมแปลว่าธรรมอันปัจจัย คือรศแลกสลากุลล
 เป็นต้น ตกแต่งให้มีให้เป็นขึ้น ได้แก่อสังขารทั้งปวง
 ตั้งรูปภายในภายนอกก็ดี แลอารมณ์ฌานาภิธรรม อัน
 เป็นกุศลจนกระทั่งถึงมรรคถึงผลก็ดี แลอกุศลทั้งปวง
 ก็นั่น แลอุปปากตธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ฌานาภิธรรมก็นั่น ชื่อ
 ว่าสังขตธรรม เพราะประกอบด้วยสังขตลักษณะสาม
 ดังนี้ คือความเกิดขึ้นย่อมปรากฏอย่างหนึ่ง ความ
 ดับไปย่อมปรากฏอย่างหนึ่ง ความตั้งอยู่แปรไปเป็นอย่าง
 หนึ่งย่อมปรากฏอย่างหนึ่ง เพราะประกอบด้วยสังขต
 ลักษณะสามดังนี้ จึงชื่อว่าสังขตธรรม อสังขตธรรม
 แปลว่าธรรมอันปัจจัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ตกแต่งให้มีขึ้น
 ให้เป็นขึ้น ได้แก่พระนิพพานสิ่งเดียว เพราะพระ
 นิพพานประกอบด้วยอสังขตลักษณะ ๓ ดังนี้ คือความ

เกิดขึ้นก็ไม่ว่าอย่าง ๑ คือความดีไปก็ไม่ว่า
 อย่าง ๑ ความดีอยู่แล้วแปรไปเป็นอย่างอื่นก็ไม่ว่า
 อย่าง ๑ เพราะพระนิพพานประกอบด้วยสังขต
 ลักษณะ ๓ ดังนี้ จึงชื่อว่าสังขตธรรม ความสูญเปล่า
 ความไม่มีแห่งบัญญัติ แลความลึกลับแห่งกิเลส
 นั้น จะเป็นของยากของเห็นยากสักก็มากน้อย จะเป็น
 สังขตธรรมอย่างไรก็ได้ เพราะเหตุนั้น ผู้รู้ถึงความเกิดขึ้น
 เป็นทุกข์แล้วคิดจะออกจากทุกข์ พึงให้สละเสพด้วยกับ
 ท่านผู้เป็นสัปบุรุษแล้ว จะได้ฟังซึ่งธรรมโอวาทคำสั่ง
 สอนของท่านผู้สัปบุรุษ และมากกระทำในใจโดยแยบคาย
 เห็นละพละตน ปฏิบัติซึ่งธรรมตามธรรมให้สมควร พึง
 ศึกษาใน อริศีล อริจิตต์ อริบัญญัติ สิกขาทั้งสาม
 ถึงพรรณามานี้ ๆ อีกวาทหนึ่ง แปรนิพพานศัพท์ว่า
 ดับ คือดับเครื่องร้อน เครื่องเผาเสีย ท่านผู้ทำเครื่อง
 ร้อน เครื่องเผาให้ดับได้แล้วเป็น นิพพุโต สัตติภูโต
 ผู้ดับแล้ว เป็นผู้เย็นแล้ว อนึ่งท่านแยกเป็น ๒ นิ ๓

วาน ๑ นี้ ว่าออก ว่าไม่มี วาน ว่าผู้ร้อยไว้ ผู้เย็บไว้
 คือตณหา อาเทศ ๖ อักษรเป็น พ สำเร็จรูปเป็นนิพพาน
 ประกอบความว่า นิพพาน์ ออกจากวานะ คือตณหา
 แล้ว นิพพาน์ ไม่มีวานะ คือตณหา นิพพาน์ เป็น
 เหตุไม่มีวานะ เป็นเครื่องไม่มีวาน คือตณหา ดังนั้น
 เป็นนัยวิธีหนึ่ง ก็แต่นัยว่า นิพพาน ๒ คือตณหา ๒
 รอน เครื่องแผ่นนี้ ได้ยุติกว่านัยที่แยกเป็น ๒ คือ นิ ๑
 วาน ๑ ทวิยประการดังนี้ ขณินิพพานกถาเท่านั้น ๑

๑ ฤกสขัมภีรพณ	วิไลย
นักปราชญ์ณภายใน	ยากรู้
เพียรคิดอย่างก่อใจ	คหมัน
แสงเกิดหวังจิตต์สู้	เนินช้าคุณเห็น ๑
๑ สัทธรรมประเภทล้วน	แก่นสาร
สูงศักดิ์อนฤพาน	ยากแจ้ง
๑ ๑ ๑ ลาตยเรองอาจารย์	เรียงจิต
โลกุตตรธรรมแกล้ง	ยกขึ้นสรวเสริญ ๑

หอสมุดแห่งชาติสาขาแพร่

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

